

ZYGMUNT GAŁECKI

HISTORIA WYRAŻENIA JĘZYK OJCZYSTY*

Przedmiotem opracowania jest historia wyrażenia *język ojczysty*, a także innych wyrażenń występujących w tym samym znaczeniu w języku polskim. Zagadnienie to można rozważać tylko w odniesieniu do języka literackiego, bowiem omawiane wyrażenie powstało na gruncie języka literackiego i w nim funkcjonuje.

Język polski wyraża pojęcie «lingua nativa» przede wszystkim związkami *język ojczysty* i *mowa ojczysta*. Także w literaturze kaszubskiej, oprócz *kaszubszci jęzëk*, znajdujemy wyrażenia: *jęzëk ojczësty*, *mowa ojczësta* (por. *ojczëzna*, *zemnia ojczësta*)¹, są one jednak niewątpliwie przejęte z polskiego języka ogólnego².

Wyrażenie *język ojczysty* jest łączliwym związkiem frazeologicznym. Przymiotnik *ojczysty* łączy się w nowszej polszczyźnie najczęściej z wyrazami *kraj*, *ziemia*, *dom*, *dzieje*, *język (mowa)* i kilkoma innymi. Dla przykładu w języku A. Mickiewicza³ wystąpił ten przymiotnik w następujących związkach: *język ojczysty* (10 razy + cytaty), *sprawa ojczysta* (12 r.), *mowa ojczysta* (9 r.), *literatura ojczysta*, *ziemia ojczysta*, *ojczysta strona* (po 5 r.), *dzieje ojczyste*, *ojczyste gniazdo*, *kraj ojczysty*, *piosenka ojczysta* (po 2 r.), *ojczysta okolica*, *ojczyste podanie*, *ojczysta rola*, *ojczysty obyczaj*, *zwyczaj* (po 1 r.).

* Skróty nie rozwiązane w przypisach: *Korespondencja – Korespondencja Adama Naruszewicza. 1762-1796*. Z papierów po Ludwiku Bernackim uzupełnił, opracował i wydał J. Platt. Pod red. T. Mikulskiego. Wrocław 1959; *OJP – Obrońcy języka polskiego. Wiek XV-XVIII*. Opracował W. Taszycki. Wrocław 1953; SE – A. Brückner. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 1927.

¹ H. J. Derdowski. *O panu Czörlińskim, co do Pucka po sece jachol*. Gdańsk 1976 (wyd. 1. Toruń 1880); tenże. *Kaszubë pod Widnem*. Gdańsk 1979 (wyd. 1. Toruń 1883). U A. Majkowskiego *tatczeszna* 'ojcowizna' (*Żecé i przigode Remusa. Zwjercadło kaszubskji*. T. 2. Gdańsk 1975 s. 211).

² Nie notuje ich B. Sychta, podając tylko: *kašëbskë* 'mowa kaszubska' (*Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*. T. 2. Wrocław 1968 s. 147).

³ *Słownik języka Adama Mickiewicza*. Red. K. Górski i S. Hrabec. T. 5. Wrocław 1967 s. 526 n. Dalej skrót: SJMickiewicza.

We współczesnym języku polskim przymiotnik ojczysty, chociaż pod względem formalnym jest derywatem sufiksalnym od podstawy *ojciec*, znaczeniowo jest związany z *ojczyzną*. Rozwój semantyczny wyrazów *ojczyzna* i *ojczysty* w historii języka polskiego jest w zasadzie taki sam i polega na rozszerzeniu znaczenia w kierunku od znaczenia węższego, bardziej konkretnego, do szerszego, bardziej abstrakcyjnego:

OJCZYŻNA	'spuścizna po ojcu, dziedzictwo po przodkach, ojcowizna'	→	'kraj rodzinny określonej zbiorowości, posiadającej odrębną świadomość narodową i własną tradycję historyczno-kulturalną'
OJCZYSTY	'dotyczący ojca, należący do ojca, pochodzący od ojca'	→	'związany z krajem ojczystym, należący do ojczyzny, dotyczący ojczyzny, narodowy'

Paralelny rozwój semantyczny obu wyrazów nakazuje ich łączną analizę. Toteż omówienie historii wyrażenia *język ojczysty* rozpoczynam od przedstawienia – znanego wprawdzie i często w różnych opracowaniach leksykologicznych ogólnie ukazywanego – rozwoju znaczeniowego wyrazu *ojczyzna*.

Pojęcie «*patria*» już od XV w. oddawano w polszczyźnie wyrazem *ojczyzna*. *Słownik staropolski*⁴ pod hasłem *ojczyzna*, oprócz znaczenia podstawowego, udokumentowanego wieloma przykładami, wymienia jako drugie znaczenie 'kraj rodzinny, miejsce rodzinne, patria, terra patria', ilustrując je m.in. przykładem z *Rozmyślenia przemyskiego* (345):

Kiedy miły Jezus popełnił ty słowa [...], tako poszedł odtąd i przyszedł do swej *ojczyzny* (in *patriam* suam Mt 13,54), gdzie był uchowan.

Ale i tutaj, podobnie jak w polskich przekładach Biblii, jest bardzo trudno ściśle rozgraniczyć pojęcia «*ojcowizna*» i «*ojczyzna*». W zabytkach religijnych, np. w XVI-wiecznych przekładach Biblii, *ojczyzna* znaczy raczej 'miejsce urodzenia, tzw. ojczyzna domowa' niż 'patria'. Tłumaczone teksty dotyczą bowiem innych realiów niż dzisiejsze, czy nawet XVI-wieczne, poza tym w XVI w. znaczenie *ojczyzny* mogło być jeszcze bliższe znaczeniu 'ojcowizna' niż 'patria'. Dzisiejsze znaczenie wyrazu *ojczyzna* koło połowy XVI w. dopiero się ustalało. Wskazuje na to świadectwo Ł. Górnickiego (1566 r.):

Patria jest Łacińskie słowo; moim zdaniem lepiej uczyni, kto mówiąc o Polsce, rzecze *Patria moja*, niżli *ojczyzna moja*, bo ojczyzna częściej się rozumie to, co gruntu komu ociec jego zostawił⁵.

⁴ Pod red. S. Urbańczyka. T. 5. Wrocław 1965-1969 s. 548-550. Dalej skrót: SStp. Cytaty z tego i z innych słowników podaję w pisowni dzisiejszej.

⁵ *Dworzanin polski*. Cytuję za: W. Taszycki. *Wybór tekstów staropolskich XVI-XVIII wieku*. Warszawa 1969 s. 67. Dalej skrót: WTS.

Także S. Orzechowski, „a za nim i inni w 16. wieku dla ‘ojczyzny’ łacińskiego terminu *patria* używali” – zaznacza A. Brückner (SE 377). U M. Reja jest *patria* i *ojczyzna*, np. w *Zwierciadle*⁶:

Ach, moja miła zraniona *patrya*!
 Toć cię lewita i pan z księdzem mija.
 Samarytana nie słyhać dziś nigdy,
 Coby nędznika ratował od krzywdy.

(II 245, w. 29-32)

[...] Żeś W. M. prawy Polak a umiłownik prawy zacnej a sławnej *ojczyzny* swojej, a iż ty wirszyki są od prostego Polaka napisane, przeto mi się też zdało, aby pod rozsądek W. W. były podzruczone.

(II 317)

Mimo zaleceń Górnickiego w 2. poł. XVI w. łacińskie *patria* bywa coraz częściej zastępowane *ojczyzną*, np. u J. Kochanowskiego, J. Leopolity, J. Wujka. U Kochanowskiego *ojczyzna* ma jednak tak znaczenie ‘*patria*’, jak i ‘ojcowizna’. S. Słoński (*O języku Jana Kochanowskiego*. Warszawa 1949 s. 60) zaznacza, że w ostatnim znaczeniu tylko jeden raz. Por.:

O wdzięczna *ojczyzno* moja!
 O mury, nieśmiertelnych ręku roboto!
 Jaki koniec was czeka? Ciebie, moj bracie,
 Strożu *ojczyzny*, domu zacna podporo.
 [...]
 Nieprześlącony duchu! z tobą pospołu
 I *ojczyzna* umarła; jednaż mogiła
 Oboje was przykryje!

(*Odprawa posłów greckich* w. 524-527, 532-534);

Wzgardziłaś mną, dziedziczko moja ucieszona!
 Zdałać się ojca twego bardziej uszczuplona
Ojczyzna, niżlibyś ty przestać na niej miała.

(*Treny* III 1-3)

Dwa ostatnie przykłady pokazują, że w 2. poł. XVI w. *ojczyzna* była wyrazem dwuznacznym. Dopiero w XVII w. ma już głównie znaczenie ‘*patria*’, m. in. w pismach A. Wargockiego, G. Knapskiego, J. Ch. Paska,

⁶ *Zwierciadło albo kształt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawam, jako we zwierciadle przypatrzeć*. Wyd. J. Czubek i J. Łoś. Wstępem opatrzył I. Chrzanowski. T. 2. Kraków 1914.

Sz. Starowolskiego, W. Kochowskiego i W. Potockiego⁷. Trzeba jednak pamiętać, że *ojczyzna* 'ojcowizna' trwa w języku polskim prawie do końca XIX w. jako drugie lub dalsze znaczenie tego wyrazu. *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego⁸ opatruje je kwalifikatorem *daw.* i ilustruje przykładami z J. Lelewela i „Tygodnika Ilustrowanego” (1870 r.). A. Mickiewicz używa tego wyrazu w znaczeniu 'strony rodzinnej; region, z którego się pochodzi; «ojczyzna domowa»’⁹, wystarczy przypomnieć apostrofę; „Litwo, *Ojczyzno* moja, ty jesteś jak zdrowie” (*Pan Tadeusz* I, 1). Por. też to znaczenie u F. S. Jezierskiego: „Prowincja granicząca z Litwą, Podlasiem i Rusią jest moją *ojczyzną*” (SJP Dor V 898, kwalifikowane jako *przestarz.*). Nie ma natomiast omawianego wyrazu i znaczenia u K. Beniśławskiej, co mogło wynikać z wyłącznie religijnego charakteru jej poezji.

Znaczenie 'majątek, spuścizna po ojcu' dość późno przejmuje nowy wyraz: *ojcowizna*, zanotowany przez Lindego i poświadczony jednym przykładem z końca XVIII w.¹⁰

Podobnie jak *ojczyzna*, przymiotnik *ojczysty* znany był językowi staropolskiemu tylko w znaczeniu 'dotyczący ojca, należący do ojca, pochodzący od ojca' (SSp V 547n.). Jest on w tym słowniku udokumentowany już XIV-wiecznym przykładem *oóczyste pieniądze* (1394 PKK r I 240); z XV wieku pochodzą połączenia *oóczyste imienie*, *oóczysty dług*, *część oóczysta*. Z badań I. Winkler-Leszczyńskiej¹¹ wynika, że w staropolszczyźnie (materiał z zabytków do poł. XVI w.) przymiotniki *ojczysty* i *macierzysty* występują w licznych zabytkach, zwłaszcza prawnych, mazowieckich lub małopolskich, w znaczeniu 'dotyczący ojcowizny' i 'dotyczący matczyzny'. To znaczenie przymiotnika *ojczysty* trwa do końca XVII w. W świetle dokumentacji materiałowej w SJP Lindego III 526 widać wyraźnie, że *ojczysty* 'od ojca, ojcowski' jest poświadczony cytatami nie późniejszymi niż z XVII w.: „Nie darmo poszły *ojczyste* modlitwy za syny” (F. Birkowski); „Szlachcicowi nie wstyd *ojczyste* uprawiać zagony” (S. Twardowski). W języku Samuela Twardowskiego¹² jest

⁷ Zob. S. B. Linde. *Słownik języka polskiego*. Wyd. 2. T. 3. Lwów 1857 s. 526n. Dalej skrót: SJP Lindego; WTS passim; *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*. Red. H. Koneczna i W. Doroszewski. T. 2. Wrocław 1973 s. 50. Dalej skrót: SJPaska.

⁸ T. 5. Warszawa 1963 s. 898. Dalej skrót: SJP Dor.

⁹ SJMickiewicza V 530 podaje 12 przykładów tego znaczenia *ojczyzny*. Por. też uwagi S. Pigoń w: A. Mickiewicz. *Pan Tadeusz*. Wyd. 6. Opr. S. Pigoń. Wrocław 1971 s. 3 oraz *Wstęp* s. VI n.; K. Górski. *Jak Mickiewicz nazywał swą domową ojczyznę?* W: *Symbolae philologicae in honorem Witoldi Taszycki*. Wrocław-Kraków 1968 s. 106-111.

¹⁰ Z przekładu *Raju utraconego* J. Milтона pióra Jacka Przybylskiego (Kraków 1791-1792). Późniejsze przykłady w SJP Dor V 896.

¹¹ *Sufiksy przymiotnikowe -ity, -isty, -aty, -asty w języku polskim na tle ogólnostowiańskim*. Wrocław 1964 s. 15, 64. Autorka formułuje też tezę, że poza językiem literackim te przymiotniki nie istnieją.

¹² S. Twardowski ze Skizypny. *Dzieła wszystkie*. T. 2: *Dafnis w drzewo bobkowe przemieniła się*. Opracowali R. Pollak i S. Ślaski. Wrocław 1955 BPP seria B nr 6. Por. też

omawiany przymiotnik poświadczony wielokrotnie i prawdopodobnie tylko w znaczeniu 'ojcowski', np. „Jeden mię domek *ojczysty* zawiera” (scena IV; 15,9); „*ojczysty* Peneusz” (ib. XI; 57,10), tj. 'ojcowski bóg rzeki tesalskiej'; „Za nic będą stały / Tajgety wasze z oliwą *ojczystą* [...]” (ib. XIV; 75,10), tj. 'dziedziczne wieńce z gałązek oliwnych'. W języku J. Ch. Paska to znaczenie wyraża już przymiotnik *ojcowski* (SJPaska II 49). W słowniku M. A. Trotza są podane dwa znaczenia przymiotnika *ojczysty*, ale ten XVIII-wieczny słownik opiera się głównie na źródłach z XVII w.

Już jednak w 2. poł. XVI w. pojawiają się wyrażenia *ojczysta kraina* i *ojczysty kraj*, w których formacja *ojczysty* występuje w znaczeniu zmienionym w stosunku do pierwotnego znaczenia tego przymiotnika. Oto niektóre przykłady ze *Słownika polszczyzny XVI wieku*¹³:

W umysł wpoilo [mi się] to dalekie żeglowanie / gdzie jeszcze żadny z mojego *ojczystego kraju* nigdy nie bywał (1564 – M. Bielski. *Kronika*; podobnie J. Kochanowski. *Psalterz i Pamiątka Janowi na Tęczynie*);

Już teraz matki i miłej rodziny / Już zapamiętaj *ojczystej krainy* (1579 – J. Kochanowski. *Psalterz*; podobnie M. Strykowski. *Kronika polska*);

Jusz [sic!] udatny Panicze zacnych przodków Synie Zdrowoś wrócon / Bog zdarzył / *ojczystej krainie* (1600 – J. Rybiński. *Witanie*).

SJP Lindego ma przykłady na znaczenie 'od ojczyzny, domowy, swojski, własny tej krainy' z końca XVI, z XVII i XVIII w.: Powaga króla Zygmunta, pana mądrego i ojca *ojczystego* (J. Januszowski); Ziemię widzę *ojczystą* i bogi *ojczyste* (J. A. Bardziński); Na tobie *ojczysta* całość polega („Zabawy przyjemne i pożyteczne”). W SJPaska II 49-50 podano cztery przykłady, m.in. od granic *ojczystych*, *ojczysta* dzielnica.

Z podanego przeglądu materiału wynika, że zmiana znaczenia *ojczyzny* zaznaczyła się znacznie wcześniej (co najmniej o pół wieku) niż zmiana znaczenia przymiotnika *ojczysty*. W XVII w. znaczenie 'patria' było już z pewnością pierwszym znaczeniem tego wyrazu, np. u Paska *ojczyzna* wystąpiła 140 razy jako 'kraj rodzinny'. Słownik języka tego autora notuje także związki frazeologiczne typu *ojczyźnie służyć* 'wypełniać obowiązki publiczne', *zdrajca ojczyzny* i in., które mogły powstać dopiero w następstwie przesunięcia znaczenia wyrazu podstawowego. Dlatego nie ma powodu, by przенosić tę zmianę na wiek XVIII, jak czyni to D. Buttler pisząc, że „dopiero w XVIII w. na plan pierwszy wysuwają się momenty pozamaterialne, emocjonalno-etyczne

objaśnienia wydawcy w: S. Twardowski. *Dafnis drzewem bobkowym*. Opracował J. Okoń. Wrocław 1976.

¹³ Pod red. M. R. Mayenowej. T. 9. Wrocław 1978 s. 112-119. Dalej skrot: SPXVI w.

owego [sc. materialnego] dziedzictwa i one staną się dominantą nowego znaczenia: 'kraj ojców'¹⁴.

Geneza wyrażenia *język ojczysty* nie musiała być uwarunkowaną zmianą znaczenia *ojczyzny*; powstało ono raczej w następstwie chronologicznie późniejszego przesunięcia znaczenia przymiotnika *ojczysty*.

Samo pojęcie «język ojczysty» pojawiło się znacznie wcześniej niż wyrażenie. Staropolskie *swój język* (SStp III 201n., np. Synowie Sem podług *swego* rodu i *języku BZ Gen 10,31*) nie ma chyba jeszcze znaczenia 'język ojczysty'. Ale już w XVI w. wyrażeniom *cudzy język*, *obcy język* są przeciwstawiane wyrażenia typu *swój język*. SP XVI w. IX 521, 524 notuje związki: *swój język* i z innymi zaimkami dzierżawczymi (*mój*, *nasz*, *jego*, *ich*, *wasz*) *język przyrodzony*, *własny język*, objaśniając je jako 'mowa ojczysta, rodzima'. Np.:

A niechaj narodowie wždy postronni znają / Iz POLACY nie Gęsi / iż
swój język mają.

1562 M. Rej. Figliki

A jeśli mu rzeczesz / żeby *swym językiem* mówił / to powieda / iż zapomniął / albo że mu się przyrodzony język prawdziwie gruby widzi.

1566 – Ł. Górnicki. Dworzanin

[Marcin Luter] *język swój przyrodzony* (pewnie wynajdowaniem niezwy-
czajnych słów) wielce rozszerzył.

1572 – Sz. Budny. Biblia

Przeto gdzie godny Pisarz być nie może / lepiej jest aby wszystkie sprawy
Sądowe i zapisy / wyrozumnym *własnym językiem* pisane były

1559 – B. Groicki. Porządek sądów

Wszakże pospolite Modlitwy we Zborzech Świętych *językiem własnym*
a pospolitym mają być czynione / żeby od wszech były wyrozumiane.

1570 – J. Wujek. Konfessyja

Z XVI w. pochodzą także: *polska mowa*, *polska rzecz*, *nasza mowa* itp. W XVII w. wyrażenia *rym ojczysty* użył W. Kochowski w tytule: Nieproznięte proznowanie *oyczystym rymem* na lyrica y epigrammata polskie rozdzielone (1674). Najwcześniejszy przykład wyrażenia *język ojczysty* pochodzi z dzieła S. Twardowskiego: *Ojczysty domowy dobrze przejął język* (Władysław IV Król Polski i Szwedzki..., Leszczo 1649; cyt. za Lindem). M. A. Trotz w spisie źródeł do Nowego dykcjonarza podaje m. in. książkę

¹⁴ *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa 1978 s. 84. W książce nie ma przykładów, które by owo materialne znaczenie w tych ramach czasowych dokumentowały. SJP Dor V 898 zaświadcza wprawdzie omawiane znaczenie jeszcze w 2. poł. XIX w., ale o dominancie znaczeniowej nie może decydować wypośrodkowanie między XVII a XIX w.

Jana A. Bardzińskiego: *Odrodzona w Ojczystym języku* Pharsalia Lukana (Oliwa 1691).

A oto trochę przykładów tego wyrażenia z wypowiedzi pisarzy XVIII w.:

A nie tylko łaciny wybornej in copia zażywają do *ojczystego języka* Polacy, a też niemieckiego...

1756 – B. Chmielowski. *Nowe Ateny*; cyt. za W. Taszyckim WTS 234.

Gadać umiemy, pisać i mówić rzadko kto z nas umie, a to z własnej, jakem wyżej powiedział, winy, że sobie szczególnej nauki w wydoskonaleniu się w *ojczystym języku* przez czytanie i rozmyślanie nie czyniemy.

1772 – A. Naruszewicz. OJP 338

Czytać dawne języki i obce rozumieć, Dobrze jest, lecz *ojczyste* naprzód trzeba umieć

1778 – F. K. Dmochowski. *Sztuka rymotwórcza*; cyt. za Lindem

Dekreta Polskim *ojczystym językiem* mają być pisane

1782 – *Volumina Legum*; cyt. jw.

Zdumie się każdy ciekawy a rozumujący Polak, jak daleko jego *Ojczysty Język* jest młotabnym...

1816 – J. Przybylski; cyt. za Z. Klemensiewiczem. *Historia języka polskiego*. T. 3. Warszawa 1972 s. 163.

Wyrażenie *język ojczysty* pojawia się więc po raz pierwszy u S. Twardowskiego, ale jeszcze w znaczeniu niedzisiejszym. W dzisiejszym znaczeniu występuje może od końca XVII w., por. tytuł książki Bardzińskiego, i na pewno w XVIII w. Od tego czasu używa się go już powszechnie. Jest ono zaakceptowane przez normę języka polskiego i występuje w różnych kontekstach, w XX w. często jako tytuł podręczników do nauki języka polskiego w szkole podstawowej¹⁵.

W historii języka polskiego pojawiają się też inne określenia omawianego pojęcia, np. u F. Karpińskiego *język mateczny* 'rodzimy, macierzysty'¹⁶, przede wszystkim zaś *język macierzysty* || *macierzyński*. Wyrażenie to podaje w swoim słowniku Linde jako synonimiczne wobec *języka ojczystego*, nie poświadczając jednak użycia cytatem. Że to wyrażenie występowało w polszczyźnie rzeczywiście już dawniej, głównie chyba pod wpływem obcym, świadczą przykłady:

Jakaż prozę przyczyna tej trudności i nieposobności? Nie insza, tylko żeśmy swego *języka macierzyńskiego* zaniechawszy i zapomniawszy,

¹⁵ Np.: M. Pęcherski. *Nasz język ojczysty* [...] *Klasa V*. Wyd. 5. Warszawa 1966; M. Jaworski. *Język ojczysty* [...] *Klasa V*. Warszawa 1976.

¹⁶ K. Kwaśniewska-Mżyk. *Język Franciszka Karpińskiego*. Warszawa-Wrocław 1979 s. 53.

w zawiły makaronizm tak głęboko zabrnęli, że już bez cudzoziemszczyzny i dwóch słów napisać nie zdołamy.

M. A. Trotz. *Nowy dykcyjonarz, to jest Mownik polsko-fraancusko-niemiecki*[...] Lipsk 1764 s. 1

Jakimże sposobem możemy się popisać z umiejętnością języka macierzyńskiego?

1772 – A. Naruszewicz. OJP 338

U nas w Saksonii w pierwszej przynajmniej klasie ludowej językiem wykładowym jest *macierzyński język* dzieci, w następnych nauczyciele Łużycanie posługują się rodzimym językiem jako pomocniczym.

1885 – Łużyce 143

W. Doroszewski zaopatrzył zacytowaną wypowiedź M. A. Trotza następującym wyjaśnieniem: „Wyrażenie «język macierzyński» może było u Trotza galicyzmem, por. fr. *langue maternelle*. Później, w w. XIX, używanie «języka macierzyńskiego» zamiast «ojczystego» pozostawało pod wpływem niemieckiej *Muttersprache*”¹⁷. Także w języku Naruszewicza mogło to wyrażenie być kalką z francuskiego; używał on go zamiennie z wyrażeniem *język ojczysty*. Natomiast w tekście XIX-wiecznym (przykład 3.) wyrażenie *język macierzyński* jest przykładem wpływu obcego, nie wiadomo jednak czy bezpośrednio niemieckiego, czy przez języki łużyckie. W antologii *Podróże Polaków na Łużyce w XIX wieku*¹⁸ znalazłem 6 przykładów wyrażenia *język ojczysty* (u A. Kucharskiego, T. Lenartowicza. T. Sopodźki i W. Jelskiego) i jeden raz *język macierzyński* (w cytowanym szkicu J. Badeniego). Występują te wyrażenia wyłącznie w kontekstach mówiących o językach łużyckich, a więc w sytuacji, w jakiej łatwo o zapożyczenia.

Współczesna norma języka polskiego nie aprobeuje wyrażenia *język macierzysty* (*macierzyński*) jako kalki z języków germańskich, chociaż ta kalka występuje w języku polskim w sposób ciągły od 2. poł. XVIII w. Poza tym jest określeniem ‘języka ojczystego’ na znacznym obszarze Słowiańszczyzny, także u naszych najbliższych pobratymców na południu i na zachodzie¹⁹.

Oprócz omówionych charakter łąchliwego związku frazeologicznego ma jeszcze *język rodzimy* (*rodzinny*) ‘język ojczysty’. To wyrażenie występowało już w dawniejszej polszczyźnie, także w odmiance *język rodowity*, por.:

¹⁷ Z zagadnień leksykografii polskiej. Warszawa 1954 s. 13.

¹⁸ Wybrał i opracował A. Zieliński. Wrocław 1975 s. 47, 65, 110, 116, 119. W tekście artykułu stosuję skrót: ŁUŻYCE.

¹⁹ Omawiane wyrażenie można spotkać w polskich tekstach prasowych. Zob. W. Pisarek. *Słownik języka niwy-polskiego, czyli błędy językowe w prasie*. Wrocław 1978 s. 52. Znalazłem je także w tekście naukowym: Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański. *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa 1970 (definicja dwujęzyczności). W definicji tego samego terminu w *Encyklopedii wiedzy o języku polskim* (pod red. S. Urbańczyka. Wrocław 1978 s. 74): *język ojczysty*.

Najmilej jej [sc. Marii Leszczyńskiej, królowej francuskiej] było mówić językiem rodowitym pytać się o powodzenie kraju, czytać księgi polskie, których znaczną u siebie miała bibliotekę.

A. Naruszewicz. Korespondencja 3

Te synonimiczne wyrażenia występują jednak rzadziej; w nowszych czasach najczęściej używane jest wyrażenie *język ojczysty*.

W języku polskim przymiotnik *ojczysty* stracił związek semantyczny z podstawą derywacyjną *ojciec*, łącząc się pod tym względem z rzeczownikiem *ojczyzna*. Wyrazem tej łączliwości znaczeniowej jest m.in. omawiany tu związek frazeologiczny. Ponieważ zagadnienie to dotyczy w pewnej mierze sfery słownictwa emocjonalnego, można wnioskować, że tego rodzaju przesunięcia znaczeniowe znane są nie tylko językowi polskiemu. W niektórych językach słowiańskich nazwy pojęcia «lingua nativa» także wykazują związek semantyczny z nazwami «ojczyzny». We współczesnych słowiańskich językach literackich to pojęcie jest wyrażane trzema grupami określeń, których podstawą są wyrazy *ród*, *ojciec*, *matka*. Oto ich zestawienie sporządzone na podstawie literatury i słowników języków słowiańskich. Język dolnołużycki – *mamina řeč*²⁰; j. górnołużycki – *maćerščina* (dawn. *maćerčina*, *maćerna ryc*²¹); j. czeski – *materšký jazyk*, *materština*, *rodná řeč*; j. słowacki – *materinský jazyk*, *materinská řeč*, *rodná řeč*; j. słoweński – *materin jezik*; j. serbskochorwacki – *māterinski* || *maaterinji jèzik*, *domaci jèzik*; j. macedoński – *мајчин јазик*; j. bułgarski – *матерен/майчин/език*, *роден език*; j. rosyjski – *родной язык*, *отечественный язык*; j. ukraiński – *рідна мова*; j. białoruski – *родная мова*.

Część wyrażeń nie ma związku z nazwami pojęcia «patria». Tak jest w językach, w których interesujące nas wyrażenie ma w podstawie wyrazy *matka* i *ród*, a nazwa ‘ojczyzny’ nie jest z tymi wyrazami związana, np. ukr. *батьківщина*, czes. *vlast*, *domov*, ale np. w języku sch. *otadžbina*, *domovina* i m.in. *domaci jèzik*. Interesujące jest zróżnicowanie w dawniejszym języku rosyjskim, por. *отечественный язык* (np. u A. Puszkina): *отечество* ‘ziemia rodzinna, ojczyzna’ oraz *родной язык*: *родина* (ziemia rodzinna, miejsce urodzenia (miasto, wieś))²². Podstawą tych przesunięć znaczeniowych

²⁰ Określenie chyba nowe, znane mi z tekstów, np. Ja cu pokazaš, kake řednošci a wosebnošci ma naša luba *mamina řeč*. (H. Nowak. *Powědany dolnosěrbski*. Budyšin 1976 s. 7). W słowniku A. Muki tylko *bōža řeč*, *maminy brats* (A. Muka. *Słownik dolnosěrbskeje řečy a jeje narěcow*. T. 1-2. Petrohrad–Praha 1911-1915, 1926-1928).

²¹ Zob. Ch. T. Pfuhl. *Obersorbisches Wörterbuch*. Fotomechanischer Neudruck. Bautzen 1968. (Wyd. 1. 1866).

²² V. Dal'. *Tolkowij słowar' žiwogo welikorusskogo jazyka*. T. 2. Moskwa 1881 (1979) s. 724. Por. *otec*. T. 4. Moskwa 1882 (1980) s. 11. Por. *raždat* (*Słowar' jazyka Puszkina*. Red. W. W. Winogradow. T. 3. Moskwa 1959 s. 206. Objasnienia znaczeń są u Dala obszerniejsze niż je tu podano).

może być bardziej metaforyka literacka niż potoczna²³, a konkretne określenie upowszechnia zwyczaj językowy.

Przeprowadzona analiza przynosi uściślenie chronologiczne, wykazując, że rozszerzenie zakresu znaczeniowego *ojczyzny* nastąpiło w języku polskim już w XVII w., choć proces ten zaczął się znacznie wcześniej. Powstałe również w XVII stuleciu wyrażenie *język ojczysty* mogło nawiązywać do formacji *ojczyzna* 'patria', mogło ono jednak mieć oparcie w tej samej formacji w znaczeniu 'ojcowizna', teoretycznie więc mogło być używane w węższym (jak u S. Twardowskiego) lub szerszym znaczeniu. Powstaje pytanie, dlaczego omówione procesy miały miejsce w XVII w. i co spowodowało, że w dobie makarozowania łacińskie *patria* zostało zastąpione rodzimym *ojczyzna*?

Nazwy takich pojęć, jak «naród», «ojczyzna», «patriotyzm», także «język ojczysty» są ściśle związane ze świadomością narodową, z warunkami rozwoju narodu i jego kultury. Pojęcia oderwane – pisze D. Buttler – powstawały w długotrwałym procesie „doskonalenia władz poznawczych człowieka”, poprzez metafory na zasadzie «od konkretnego do abstraktu». „Nasilenie takich zmian przypada w polszczyźnie na wiek XVI, kiedy to na podłożu nazw konkretnych, odnoszących się do realiów codziennych, bytowych, powstają całe dziedziny słownictwa abstrakcyjnego: leksyka społeczna, filozoficzna, religijna, terminy naukowe”²⁴.

Jakkolwiek nie są odosobnione twierdzenia, że np. frazeologia, także słownictwo, odzwierciedla charakter narodu²⁵, to – zdaniem J. Łosia – „wyciąganie wniosków o charakterze narodu z właściwości jego języka bywa niekiedy bardzo ponętne, ale nie zawsze sprawiedliwe”²⁶. Nie było to też celem tej pracy. „Natomiast wydaje się mniej zawodnym – pisał dalej J. Łoś – postępowanie odwrotne, tj. dążenie do objaśnienia procesów językowych na tle charakteru narodu i stopnia jego cywilizacji, które to cechy daleko wyraźniej, niż w języku, zaznaczają się w innych sferach działalności duchowej danego społeczeństwa”²⁷.

Odpowiedź na postawione pytania jest – moim zdaniem – możliwa wówczas, jeśli się fakty wynikające z analizy lingwistycznej będzie rzutować

²³ Por. w polszczyźnie: *ojczyzna-matka* od XVI w. (u M. Reja i P. Skargi). We współczesnej literaturze łużyckiej: *wótcny kraj, wótcina, ródna zemja, domizna* i apostrofy typu: *łużiska zemja, domizna naša; Łużica-maćer, Łużica, domizna, naša budź maćerka* w znaczeniu 'ojczyzna, kraj rodzinny, ziemia rodzinna' (H. Winarjec. *Mały zabrodnik. Zbierka dźećacych basni*. Budyšin 1974).

²⁴ Buttler, jw. s. 249n.

²⁵ Szczegółowiej uzasadnia tę tezę np. S. Skorupka w pracy: *Idiomatyzmy frazeologiczne w języku polskim i ich geneza*. W: *Slavjanskaja Filologija. Sbornik statej*. Cz. 3. Moskwa 1958 s. 124-155, zwłaszcza s. 146n.

²⁶ Czy i o ile w przebiegu zmian językowych odbija się stopień cywilizacji lub charakter narodu? „Język Polski” R. 11:1926 s. 46.

²⁷ Tamże s. 46n.

na tło historii i historii kultury polskiej XVI i XVII w. Powstanie wyrażenia *język ojczysty* ma w języku polskim ścisły związek z uformowaniem się pojęcia «ojczyzny» (nawet w obu analizowanych znaczeniach) – kraju (ziemi) o „starożytniej” genealogii i dawnej tradycji kultury narodowej, tj. tradycji sarmacko-szlacheckiej, kultury dworku, w całości przeciwstawianej wzorom obcym, a taki charakter miały dwory magnackie, powiązane i podatne na wpływy mody europejskiej²⁸.

²⁸ Zob. np. Cz. Hernas. *Barok*. W: *Historia literatury polskiej*. Pod red. K. Wyki. Warszawa 1973. O przeciwstawnych tendencjach kulturalnych i obyczajowych zob. też wybrane eseje w książce J. Tazbira. *Spotkania z historią*. Warszawa 1979.